

BÜVEYHÎLER DÖNEMİ VE ÇOK SESLİLİK

Yard.Doç.Dr.Ahmet GÜNER

Kişisel ve toplumsal olarak fikir, inanç, gelenek ve yaşayış farklılıklarının bir arada bulunup bunların serbestçe, bir baskı ve yönlendirmeye maruz kalmadan ifade edilmesi anlamında değerlendirebileceğimiz çok seslilik, temel insan meselelerinden biridir. İslâm özü itibariyle hiçbir zaman zorbalığı kabul etmemiş ve farklılıkların ifadesi için gerekli düzenlemeleri kendi iç yapısında göstermiştir. Bununla beraber, tarihî şartlar ve siyasetin gerekleri, çok sesliliği bazen olumlu ve bazen de olumsuz etkilemiştir. Bu makale, İslâm siyasî tarihinin önemli bir dönemeci sayılabilecek hicrî IV. ve V. (miladî X. ve XI.) asırlarda, İslâm dünyasının merkezî topraklarında iktidarı ele geçiren Büveyhîler dönemini çok seslilik açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Büveyhîler devrinde farklı siyasî ve dinî güçlerin ilginç bir şekilde bir araya gelişi ve bu birlikteliğin, çok seslilik ve farklılıkların ifadesi açısından dikkate değer sonuçlar ortaya koyması bizi böyle bir makaleyi hazırlamaya sevk etmiştir

Büveyhîler dönemini çok seslilik açısından değerlendirmeye geçmeden önce, adı geçen hanedanın ortaya çıktığı hicrî dördüncü/miladî onuncu asrın bazı temel özelliklerinin altını çizmek gerekir. Her şeyden önce, bu sırada İslâm dünyası siyasal olarak parçalanmış bir görünüm arz etmektedir. Emevîler'den yekpare bir İslâm dünyası devralan Abbasî hilâfeti'nin çeşitli sebeplerle güç kaybetmesi ile İslâm toprakları farklı birçok hanedan tarafından bölünme sürecine girmiş ve bu süreç, hicrî dördüncü/miladî onuncu asrın yaklaşık ilk çeyreği geçtikten sonra tamamlanarak tüm Abbasî topraklarında mahallî devletler kurulmuştur.¹ Bu mahallî devletler

¹ İbnü'l-Esîr, 324 (935-36) tarihindeki olayları kaydederken, Abbasî halifesi er-Râdî (322-329/934-940) devrinde, İslâm dünyasının mahalli hanedanlara bölünüşünü ve halifenin doğrudan yönetiminde sadece Bağdat ve çevresinin kaldığını şöyle anlatmaktadır: "...Kalan kısımlara gelince, Basra İbn Râik'in, Hûzistan el-Berîdî'nin elinde idi. Fârs'da İmâdü'd-Devle b. Büveyh (Büveyhîler), Kirmân'da Ebû Alî Muhammed b. İlyâs (İlyâsiler), Rey, İsfahân ve Cibâl'de, hakimiyet için mücadele eden Rûknü'd-Devle b. Büveyh (Büveyhîler) ve Merdâvic'in kardeşi Veşmgîr (Ziyârîler), Diyâr Bekr ve Diyâr Mudar'da Benî Hamdân (Hamdânîler), Mısır ve Şâm'da Muhammed b. Toğc (İhşidler), Mağrib ve Kuzey Afrika'da Ebü'l-Kâsım el-Kâim bi Emrillâh b. el-Mehdî el-Alevî (Fâtimîler), Endülüs'te Abdurrahman b. Muhammed en-Nâsır el-Emevî (Emevîler), Horasan ve Mâverâünnehir'de Nasr b. Ahmed (Samanîler), Taberistan ve Cürcân'da

üzerindeki Abbasî hilâfeti'nin etki ve gücü, sembolik bir anlam ifade etmiştir. Bundan dolayı bu tarihten itibaren devam eden Abbasî tarihine, gerçekte bir mahallî hanedanlar tarihi denilebilir. İkinci olarak, İslâm toplumunun kendi siyasî-dinî iç çelişkilerinden doğan Şîa mezhebi, bu asırda İslâm siyasetinde ön plana çıkmış ve söz konusu mezhebin değişik kollarına mensup güçler, daha önce kurulan ve nispeten önemsiz olanları saymazsak, doğuda ve batıda merkezî İslâm topraklarında iki büyük devlet kurmuşlardır. Bunlardan biri batıda, ilk önce hicrî üçüncü/miladî dokuzuncu asrın sonuna doğru Kuzey Afrikada ortaya çıkan ve hicrî dördüncü/miladî onuncu asrın yarısı geçtikten sonra da Mısır ve Suriye'ye yayılan Şîa-İsmailiyye mezhebi temelinde kurulmuş ve gerçek hilâfeti temsil ettiklerini iddia eden Fatımîler², diğeri de, Irak, bir kısım İran (Cibâl), Huzistan, Fârs ve Kirman gibi bölgelerde, Selçuklular'ın gelişine kadar bir asrı aşkın bir süre hakimiyet kurmuş olan Büveyhîler idi. Bundan dolayı hicrî dördüncü/miladî onuncu asır, kimilerince, bir "Şîî Asrı"³ olarak değerlendirilmiştir.

Büveyhîler aslen Hazar denizinin güney-batısındaki (Deylem adlı) küçük dağlık bir bölgede yaşayan Deylem halkı içinden çıkmış bir ailedir. Deylemliler, uzun zaman Müslümanlığa direndikten sonra, ancak hicrî dördüncü/miladî onuncu asra doğru İslâm'a girmiş ve Şîanın Zeydiyye kolunu benimsemişlerdi.⁴ Mensub oldukları Deylemliler gibi şîî olan Büveyhîler, mahallî hanedanlar içinde, iki açıdan şaşırtıcı bir başarı elde etmişlerdir. Bunlardan biri, onların, Abbasî topraklarında mahallî hanedanlar kurulma sürecini tamamlayarak hilâfet merkezi Bağdat'ı ele geçirmeleri, diğeri de, şîî bir hanedan olarak, sünnî Abbasî halifesini denetimlerine almalarıdır.

Aslında bir balıkçı olup hanedana ismini veren Ebu Şucâ' Büveyh'in üç oğlundan İmadü'd-Devle (322-38/934-49), 322/934'de, İran'ın Fars bölgesini Abbasîler'den alarak merkezi Şîraz olan bir hanedan kurduktan sonra, onun kardeşleri Rüknü'd-Devle (331-66/943-77) ve Muizzü'd-Devle (334-56/946-

Deylemliler, Bahreyn ve Yemâme'de Ebû Tâhir el-Karmatî (Karmatîler) hakimdi. Bkz., el-Kâmil fi't-Târîh, Beyrut 1399/1977, VIII, 323-324.

² Bosworth C.H., İslâm Devletleri Tarihi, çev., E. Merçil ve M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 59-60.

³ Hodgson, Marshall G.S., İslâm'ın Serüveni, çev., Alp Eker ve arkadaşları, İstanbul 1993, II, 38.

⁴ Minorsk V., "Daylam", EI2, II, 189-90, 192.

67), Büveyhî hâkimiyetini kuzeye ve batıya doğru genişletmişler; bunlardan Rüknu'd-Devle, Acem Irakı da denilen İran'ın Cibâl bölgesini, 331/942-943'de hâkimiyetine alarak, merkezi Rey şehri olan, Rey ve Cibâl Büveyhî hanedanını kurmuştur. Fakat üçüncü kardeş, Muizzü'd-Devle, Abbasî tarihinde yeni bir devri açacak bir adımla 334/946'da Bağdat'ı ele geçirerek Büveyhîler'in Irak şubelerini tesis etmiştir.⁵

Muizzü'd-Devle'nin, sünnî Abbasî halifesinin başşehrine Büveyhî bayrağını dikışı, artık neredeyse maddî hiçbir kudreti kalmamış Abbasî halifesinin, bir şîî emirin denetimine girmesi gibi oldukça tuhaf gözüken bir gelişmeye işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda, en azından görünüşte, şîî zümrelere, Abbasî hilâfeti'nin yerine bir şîî hilâfet/imâmet tesis etmek gibi bir kaç- asır boyunca sürdürdükleri bir amacı gerçekleştirme fırsatının doğduğu ümidini de vermiştir. Fakat hemen söylemek gerekir ki, Muizzü'd-Devle, bir şîî olarak dînen meşruluğuna inanmasa bile⁶ Abbasî hilâfetini ilga etmemiş ve onun devamına izin vermiştir. Böylece, tabir yerindeyse, şîî Büveyhî hanedanı ile sünnî Abbasî hilâfeti arasında bir uzlaşma ortaya çıkmıştır. Bu uzlaşma ile Abbasî-Büveyhî topraklarında İslâm inancının farklı iki yorumu ve iki ayrı mezhebine mensup güçler, tarihte ilk defa olmak üzere işbaşında bulunmuş ve en tepe noktada bir "çok seslilik"i temsil etmiş olmaktadır.

Siyasî yapının en üst noktasında meydana gelen karşıt ve rakip iki mezhebe mensup güçlerin siyaseten uzlaşması, Büveyhîler döneminde, gerek toplumsal ve gerekse ferdî planda, farklı inançların ve fikirlerin serbestçe ifade edilmesi ve yaşanması hususunda, arkada kalan asırlar içinde, dînin değil de, daha ziyade siyâsetin sebep olduğu birtakım sınırlandırmaları kaldırmış ve daha geniş çerçeveli bir çok seslilik ortamı meydana getirmiş gözükmektedir.

"Şîî Büveyhî ve sünnî Abbasî siyasî uzlaşması" ifadesi bize, yukarıda varılan yargıyı temellendirmede bir anahtar terim olarak gözükmektedir. Bundan dolayı, çok sesliliğin mahiyetine geçmeden önce, hiç de gönüllü ve

⁵ Busse, H., "Iran Under the Bûyids", The Cambridge History of Iran (içinde), Cambridge University Press 1975, IV, 253-258; Türkçeye çev., "Büveyhîler" Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (içinde), İstanbul 1987, V, 512-517; Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adu'd-Devle ve Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1992, s. 23, 25, 29.

⁶ İbnü'l-Esîr, Büveyhîler'in mensup oldukları şîî Deylemliler'in, Abbâsîler'in hilâfeti gerçek hak sahiplerinden gasp ettiklerine inandıklarını, dolayısıyla kendilerini Abbasî halifelerine itaate sevk eden bir dinî gerekçenin bulunmadığını söyler. Bkz., *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 452.

isteyerek olmadığı anlaşılan bu siyasî uzlaşmanın tarihî zeminini ana hatlarıyla ortaya koymayı gerekli görmekteyiz. Bir başka ifadeyle, şîî Büveyhîler'in Abbasî hilâfetini ilga edip yerine bir şîî imâmet/hilâfet tesis etmelerini engelleyen ve onları sünnî bir hilâfet ile uzlaşmaya sevk eden tarihî sebepler ne idi?

Büveyhîler'in Şîanın hangi koluna mensup oldukları konusunda tarihçiler ittifak etmiş değillerdir. Bununla beraber, birinci nesil Büveyhîler'in, zeydî imamlar eliyle Müslümanlığı kabul etmiş Deylemliler gibi, Şîanın Zeydiyye koluna mensup olmalarına rağmen, sonraki Büveyhîler'in İsnâaşeriyye (İmâmiyye)'ye bağlı olduklarına dair bazı kanaatlar mevcuttur.⁷ Belki de siyasî nedenlerle onlar, mezheplerinin rengini belirginleştirmemeyi menfaatlarına daha uygun bulmuşlardı.

Hangisine mensup olursa olsun, mutedil bir Şîa koluna bağlı olan Irak Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle, tarihî kaynakların bildirdiğine göre, Bağdat'ı ele geçirdiğinde, Abbasî halifesi el-Müstekfî (333-34/944-46)'yi görevinden uzaklaştırdıktan sonra, Abbasî hilâfetinin âkibetinin ne olacağı konusunu yakın çevresi arasında tartışmaya açar ve kendisinin hilâfeti Hz.Ali evladından birine nakletme düşüncesinde olduğunu ifade eder. İbnü'l-Esîr (630/1232)'e göre, yardımcısı es-Saymerî, bu düşünceye karşı çıkarak, şöyle karşılık verir: "Şimdi sen, gerek senin ve gerekse askerlerinin meşru olduğuna inanmadığı bir halife ile birlikte bulunmaktasın; şayet halifeyi öldürmelerini emretsen, kanını helâl gördükleri için şüphesiz onlar bu emri yerine getirirler. Fakat hem senin hem de askerlerinin meşru kabul ettiği bir alevî (Hz.Ali neslinden birini)yi halife yaptığın takdirde, şayet bu halife (senin) askerlerine seni öldürmeyi emretse onlar bu emri hemen yerine getirirler".⁸ Hemedânî (521/1127)'ye göre, es-Saymerî, ayrıca şunları da söylemişti: "Şayet böyle yaparsan (yani, bir alevîyi halife yaparsan), gerek Samanîler ve gerekse tüm beldelerdeki insanlar sana düşman olurlar; Abbasîler muzaffer bir topluluktur; bazen hastalığa maruz kalsalar da çoğu kere bundan kurtulurlar; çünkü onların temeli güçlüdür, binaları

⁷ İbn Hassûl, *Tafdîlü'l-Etrâk 'alâ Sâiri'l-Ecnâd*, nşr., Abbâs Azzâvî, Belleten, IV (1940), 14-15, çev., Şerafettin Yaltkaya, *İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri*, Belleten, IV, (1940), 253-254; Abdulazîz ed-Dûrî, *Dirâsât fi'l-Usûri'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhire*, Bağdâd 1945, s. 248; Cahen, Cl., "Buwayhids or Bûyids", EI2, I, 1352; Kraemer, Joel L., *Hümanism in the Renaissance of Islam*, Leiden 1986, s. 39-41; Ahmet Güner, s. 124; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 122.

⁸ İbnü'l-Esîr, VIII, 450-452.

sağlamdır".⁹ Aynı tarihçiye göre, Muizzü'd-Devle, yardımcısının söylediklerine hak vererek, tasarısından vazgeçer ve Abbasîler'den el-Mutî' lillâh (334-63/946-74)'ı hilâfet makamına oturtur.¹⁰

Bu konuşmada, Büveyhîler'in şîî bir hilâfet kurmalarını engelleyen bazı temel tarihî şartlara açıkça veya îma ile atıfta bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Büveyhîler'e Abbasîler'in topraklarının önemli bir kısmında bir devlet kurma gücünü sağlayan şîî Deylemliler askerlerin, bir şîî halife adına Büveyhîler'e itaattan vazgeçebilmeleridir. Şîî anlayışının en temel noktasında imâmet konusunun bulunduğu hususu ile Büveyhîler'in Deylemliler'in itaatlarını sağlamada zaman zaman karşılaştıkları güçlükler dikkate alındığında hiç de uzak olmayan bu ihtimal, gözden uzak tutulamazdı. Her şeyden önce kendi ikballerini düşünen Büveyhîler'in, bir şîî halife adına da olsa saf dışı kalmaya razı olabilmeleri akla pek yatkın gözükmemektedir.

Bu konuşmada geçen şîî bir hilâfet tesis edilmesinin "Samanîler'in ve tüm beldelerdeki insanların Büveyhîler'e düşman olacakları" sözleri ile, "Abbasîler'in temellerinin sağlam olduğu" ifadesinin de işaret ettiği gibi, Büveyhîler'in Abbasîler'i bertaraf etmelerini engelleyen ikinci fakat belki de en önemli faktör, Abbasîler'in temsil ettikleri toplumsal ve manevi güçtür, daha açık bir ifadeyle, bu gücün muhalefetini ve düşmanlığını kazanmanın Büveyhîler'in bekâsı ve devamı için ortaya çıkarabileceği tehlikelerdir. Bu toplumsal güç, Büveyhîler'in hakim oldukları topraklarda yaşayan insanların kâhîr ekseriyetinin sünnî olmalarıdır. Gerçekten de Büveyhîler'in iktidar oldukları İslâm dünyasının kalpgâhı durumundaki ülkeler yani, Irak ve bir kısım İran topraklarında, Şîînin çoğunlukta olduğu bazı yerler¹¹ bulunmakla beraber, halkın büyük ekseriyeti, coğrafyacılardan yerinde tespit ederek kaydettikleri gibi,¹² sünnî idi. Bu günkü durumuna bakarak, İran'ın

⁹ el-Hemedânî, Muhammed b. Abdilmelik, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk (içinde), thk., Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut trz., XI, 354-355.

¹⁰ Hemedânî, s. 355.

¹¹ Cibâl bölgesindeki Kum kenti ile Irak'da bulunan Kûfe'nin halkı ekseriyetle şîî idiler. Bkz., el-Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1967, s. 367, 395.

¹² Coğrafyacılardan bu bölgelerde Sünîliğin değişik kolları ile diğer mezheplerin dağılımları hakkında verdikleri bilgiler için bkz., el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî, *Kitâbu Mesaliki'l-Memâlik*, Leiden 1967, s. 139; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım en-Nasîbî, *Kitâbu Sûreti'l-Ard*, Leiden, 1967, s. 291-292; Makdisî, s. 126-27, 144, 394-95, 415, 468-69.

sünnîliğinden bahsetmek kimilerine garip gelebilir. Fakat bu ülke, bu dönemde baştan başa Sünnîler'in toplumsal olarak egemen oldukları bir ülke idi ve bu durumunu asırlarca devam ettirmiş. İran halkı, ancak XVI. asırda, Anadolu'dan giden Türkmen oymaklarınca kurulan Safevî devletinin hükümdarı Şah İsmail tarafından zorla ve zulümle şîleleştirilmişlerdir.¹³ Dünyevî yetkilerini yürürlüğe koyma gücünden âciz halifelere alışkın olmalarına rağmen, sünnî çoğunluk nazarında Abbasî hilâfeti, dinî ve dünyevî meşruiyetin temsilcisi idi ve onların muvafakati olmaksızın Büveyhîler'in yönetimlerinin sünnî çoğunluk karşısında meşruluk kazanması mümkün değildi. Diğer taraftan Samanîler gibi Abbasî halifeliğine bağlı rakip sünnî İslâm hanedanlarının düşmanlığını da dikkate almak gerekirdi. Hem Abbasî hilâfetinin Bağdat'ta ilga edilmesi, onun bir başka yerde, meselâ Samanîler'in merkezi Buhâra'da yeniden ortaya çıkmasını engelleyemezdi.

Bir şî hilâfet/imâmet kurma arzularını tahakkuk ettirmeleri önündeki bir başka engel de, her ne kadar yukarıda değindiğimiz toplantıda gündeme geldiğini bilmiyorsak da, Büveyhîler'in sahip oldukları ordunun farklı unsurlara dayanması, bir başka ifadeyle, çok sesli bir özellik göstermesidir denilebilir. Büveyhîler'in ordusu, temelde etnik menşeler ve mezhepleri farklı olan iki unsurdan oluşmaktaydı. Bu unsurlardan biri Büveyhîler ile aynı milliyeti paylaşan Deylemliler, diğeri ise Türk askerleri idi. Deylemliler'in esasen piyade olmalarının doğurduğu atlı birlik ihtiyacı ile Büveyhîler'in Deylemliler askerlerin sadâkatlerine karşı hissettikleri kuşkudan dolayı bir denge gücüne gerek duyulması, Türk askerlerinin orduda istihdam edilmeleri sonucunu doğurmuştur. Şî Deylemliler'in aksine Türk askerleri sünnî idi ve şüphesiz Abbasî hilâfeti onların gözünde özel bir yere sahipti.¹⁴

İşte, hicrî dördüncü/miladî onuncu asırda Şîa ve onun temsilcisi Büveyhîler ile Ehli Sünnet ve onun temsilcisi Abbasî hilâfetinin siyaseten işbirliği etmelerine sebep olan tarihî şartlar bunlardır. Bu işbirliğinde her iki tarafın üstlendiği rollerin hukukî ve fiilî durumları farklı görünüşler ortaya

¹³ İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîilik", Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 92.

¹⁴ Bosworth, "Military Organisation Under the Bûyids" Oriens, 18-19 (1967), 153-57; Mafizullah Kabir, The Buwayhid Daynasty of Baghdad (334/946-447/1055), Calcutta 1964, s. 142; Hasan Müneymine, Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsiyyü ve'l-İktisâdiyyü ve'l-İctimâ'iiyyü ve's-Sekâfiyyü -Mukâta'atü Fârs- 334-447 h., 945-1055m., ? 1407/1987, s. 249-51; Ahmet Güner, s. 154-155.

çıkardı. Abbasî halifeleri, hukukî ve nazari olarak, sultan, emîrül-mü'minîn ve imam olarak her türlü dinî ve dünyevî yetkiyi taşımakla beraber, fiilen bu yetkilerini yürürlüğe koymaktan uzak tutuldu ve hangi yetkilerini kullanacağına Büveyhî emirleri karar verdi. Büveyhîler ise, nazari olarak aslında Abbasî halifelerinin valileri idi. Onlar, sanki dînen meşru olduklarına inanıyormuş gibi Abbasî halifelerinden aldıkları ahd, yani yetki belgesine dayanarak, sünnî çoğunluğun gözünde yönetimlerini meşrulaştırdılar ve halifeyi İslâm ümmetinin dinî ve siyasî başkanı olarak tanıdılar; gerçek güç ve onun kullanımı Büveyhîler'in elinde kaldı ve halifeler adeta onların ellerinde oyuncak oldular.¹⁵ Bununla beraber, halifelerin dünyevî yetkilerinden uzaklaştırılması keyfiyeti, aslında daha önce de ortaya çıkmış bir durumdu.¹⁶ Fakat bu durum Büveyhîler'in gelişyle tabir caiz ise kurumlaştı ve onlardan sonra da Selçuklular'a intikal etti.¹⁷

Analiz etmeye çalıştığımız şartların bir gereği olarak Büveyhîler, şîi olduklarını asla unutmamakla beraber, Şîa temelinde, Şîa ideolojisine dayanan bir devlet kurmadılar. Onların devleti, deyim yerindeyse "yöneticileri şîi olan bir devlet" özelliği ortaya koymuş gözüküyor. Bu durumyla Büveyhîler, batıda, Mısır ve Suriyede hakim olan ve şîi-ismailî esaslar üzerinde kurulmuş aynı zamanda İslâm dünyasını kendi inançları çerçevesinde dönüştürmeyi amaçlayan Fatımîler'e¹⁸ benzemez. Büveyhîler, kendi konumları ve hanedanlarının bekası için, genellikle Fatımîler'e karşı sünnî Abbasîler'in yanında yer almışlar ve Fatımîler ile mücadeleyi, bazı

¹⁵ Büveyhîler devrinde Abbasî halifeleri ile Büveyhî emirlerinin hukukî ve fiilî durumları için Bkz., Mafizullâh Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the Abbasid Caliphs", Journal of the Pakistan Historical Society, II (1954), 228-43; Siddiqi, Amir H., Caliphate and Kingship in the Medieval Persia, Philadelphia 1977, s. 34-51; Ahmet Güner, s. 130-138; Cahen, "Buwayhids or Buyids", EI2, I, 1252-53.

¹⁶ Büveyhîler öncesi 324/936'da başlayıp yaklaşık on yıl devam eden Emîrül-Ümerâlık devrinde halifeler, hukukî yetkilerini tedricen kullanamaz duruma düşmüşlerdi. Bkz., Mafizullah Kabir, "The Relation", s. 231-232; Ahmet Güner, s. 27.

¹⁷ Selçuklular devrinde halife-sultan münasebetleri için bkz., Siddiqi, Caliphate, s. 73-104.

¹⁸ Şîi-İsmailî ideolojisi temelinde kurulan Fatımîler, inançlarını İslâm dünyasına yaymak için büyük bir davet (propaganda) teşkilatı kurmuşlardır. Bu teşkilat, idare ve yargı ile birlikte Fatımî devlet sisteminin üç temel kurumundan birini teşkil etmiştir. Bkz., Eymem Fuad Seyyid, "Fatımîler", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi (DİA), XII, 231. Ayrıca önemli ölçüde tarafgir bir politika izlemiş ve ülkelerindeki sünnî çoğunluk üzerinde, genellikle, baskı uygulamışlardır. Bkz., Hasan İbrâhîm Hasan, Târîhü'd-Devleti'l-Fâtîmiyye, özet çeviri: "Fatımîler", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi içinde, (V, s. 79-310), V, 202-206.

konjonktürel durumların dışında, hanedanlarının değişmez bir politikası haline getirmişlerdir.¹⁹

Karşı karşıya kaldıkları bu tarihî zaruretler, Büveyhîler'in, taşıdıkları şîi inancı çok fazla ön plana çıkarmalarına engel olurken, şîi Büveyhîler'in askerî güce dayanarak iktidarı ele geçirmeleri de, benzer şekilde, Abbasî halifelerini, Sünnîliğin temsilcisi olduklarını, en azından bu hanedanın gerileme sürecine girmesine kadar, görmezlikten gelmeye zorlamış gözükmektedir. Böylece Büveyhîler döneminde bu iki gücün, yani şîi Büveyhîler ile sünnî Abbasîlerin, rakip iki güç ve dinî anlayış olarak devlet yönetiminin başında bulunmaları, bir kuvvetler dengesi meydana getirmiştir. Öyle görünüyor ki, farklı güçlerin oluşturduğu ve ortaya koymaya çalıştığı tarihî şartların sonucu olarak mecburen ortaya çıkan bu denge, Büveyhîler'i farklı İslâm mezhepleri, değişik düşünce ve inançlar karşısında, olabildiğince tarafsız bir politika izlemeye zorlamıştır.

Büveyhîler, iktidarı boyunca, bazı geçici tarafgir uygulamaları²⁰ dışta tutarsak, İslâm'ın doğru şeklidir diye hiçbir mezhebi resmî mezhep ilan etmemişler veya hiçbir dinî anlayışı resmen lânetleyip kınamamışlardır. Düzen ve huzuru bozmamak ve derin İslâm'ın sınırlarını zorlamamak kaydıyla, onların, toplumun farklı dinî anlayış veya değişik mezheplere mensup kesimlerinin, inançlarını yaşamaları konusunda oldukça geniş bir hürriyet tanıdıkları ortaya çıkmaktadır.

Büveyhîler'in farklı mezheplere bakışı ile ilgili olarak, Rey ve Cibâl Büveyhî emiri Müeyyidü'd-Devle (366-73/977-83)'nin veziri Sâhib b. Abbâd (385/995)'in kaleminden çıkmış iki orijinal belgeye sahip bulunmaktayız. Muayyen bir zamanın ve belli bir emirin döneminin mahsulü olsalar da, bu belgelerde ortaya konan bakış açısının tüm Büveyhî devrine teşmil edilmesine kaynaklarda ciddi bir engel bulunmamaktadır.

¹⁹ Cahen, "Buwayhids or Bûyids", EI2, I, 1355; Ahmet Güner, s.97-105; Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîh*, (Fâtımîler), s. 209-211.

²⁰ Meselâ Irak Büveyhî Muizzü'd-Devle, 351/962 yılında bazı sahabeleri lânetleyen (Sebbü's-Sahâbe) yazıların câmi duvarlarına asılması şeklinde bir tatbikat başlatmış, fakat vezirinin uyarıları üzerine uygulamayı değiştirerek lâneti Muaviye b. Ebî Süfyan ile sınırlandırmıştır. Bkz., İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem*, Haydarabad-Dekken, VII, 7-8; İbnü'l-Esîr, VIII, 542-43.

Belgelerden ilki, Müeyyidü'd-Devle'nin Kazvin'e tayin ettiği bir vâlinin tayin kararnamesidir.²¹ Bu kararnamede emir, vâliye, "taassup, hizipleşme ve fitneye mani olmak için devletin gücünü halkın üzerinde hissettirmesini ve böylece herkesin âhireti için seçtiği yolu mamur etmesi ve öteki dünyası için tercih ettiği azığı hazırlamasına (yani herkesin istediği mezhebi seçip yaşamasına) mani olan her türlü engeli kaldırmasını" emretmekte ve "Dinde zorlama yoktur" ayetini hatırlatmaktadır. İkinci belge ise, Kazvin'de Hz.Peygamber soyundan gelen bazı şerifler ile bir kısım gruplar arasında baş gösteren karışıklıklar üzerine, iki şerife gönderilmiş bir resmî mektuptur.²² Bu mektupta, vezir Sâhib b. Abbâd, bu iki şerifi uzlaşmaya davet ederken, uzlaşmanın, değil iki mezhep, iki ayrı din arasında bile dayanışma tesis edilebileceğini kaydetmekte ve hiçbir topluluğun, doğru veya yanlış olsun, bağlı bulunduğu mezhepten uzaklaşmaya zorlanamayacağı üzerinde durmaktadır.

Bu belgeler, Büveyhîler devrinde devletin farklı mezhep ve inançlar karşısında tarafsız kalmayı bir ilke edindiğine açıkça işaret etmektedir. Daha ziyade kişinin bir dini kabul veya redde zorlanamayacağını hükme bağlayan "Dinde zorlama yoktur" ayeti, öyle anlaşılıyor ki, daha geniş bir yorumu tabi tutularak, hem devletin farklı İslâm mezhepleri karşısındaki tarafsızlığı hem de değişik dinî anlayışlara mensup müslüman zümrelerin, birbirlerine tahammül ederek baskı ve şiddetten kaçınmalarının gerekliliği hususlarında bir delil olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, uzlaşmanın sadece farklı mezhepler arasında değil, aynı zamanda farklı dinler arasında bile dayanışmaya sebep olacağı ifadesi de, Büveyhîler'in farklılıklar karşısındaki tutumunu anlamamız bakımından gerçekten dikkat çekicidir.

Büveyhîler'in Abbasîler ile zorunlu olarak siyaseten uzlaşması temeline dayanan ve onların resmî belgelerine de yansıyan bu tarafsızlık politikası, toplum hayatında, farklı dinî anlayıştaki zümrelerin ve birbirlerine rakip toplulukların inançlarını yaşamaları ve bu inançların cemiyet hayatına yönelik taraflarını açıkça göstermeleri hususunda eskiden mevcut serbestlik ve hürriyet ortamının sınırlarını genişletmiştir.

Her şeyden önce, kaynaklarda İslâm toplumunun çoğunluğunu teşkil eden Sünnîlerin, esasen sâhip oldukları hürriyetler konusunda bir kısıtlama

²¹ Sâhib b. 'Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmâil b. 'Abbâd b. el-Abbâs, *Resâilü Sâhib b. 'Abbâd*, nşr., Abdulvehhâb Azzâm ve şevkî Dayf, ? trz., s. 50.

²² Sâhib. b. 'Abbâd, s. 91, 93.

ile karşılaştıklarını gösteren kayda değer herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İktidarı temsil eden Büveyhîler'in şîî olmaları, onlara, inançlarını yaşama hususunda, herhangi bir zarar vermemiştir diyebiliriz. Öyle görünüyor ki en büyük değişiklik Şîa zümresi açısından meydana gelmiştir. Şîî zümreler, inançlarının temelinde imâmet/hilâfet meselesi bulunduğundan gerek Emevîler ve gerekse Abbasîler döneminde, zaman zaman baskılara maruz kalmışlar ve kendilerini ifade etmede engellemelerle karşılaştıkları için takiyye inancını geliştirmişlerdi. Büveyhîler zamanında bu takiyye anlayışı artık anlamını yitirmiştir. Böylece onlar, gerek kişisel ve gerekse toplumsal olarak, takiyyeye başvurmadan, kendilerini ifade etme imkânını bulmuşlardır. Kaynaklar, Büveyhîler'in gelişi ile Şîîlerin toplumsal hayatta tam bir hürriyet içinde yer aldıklarını gösteren bir takım bayram ve törenler ile bazı sembol ve faaliyetler hakkında bir takım bilgilere yer vermektedirler. Şîîlerin cemiyet hayatında kendilerini ifade etmeleri, sünnî çoğunluğun değişik şekillerde onlara cevap vermelerine sebep olmuştur. Böylece her iki tarafın karşılıklı olarak, birbirlerine rekabet edecek şekilde, sosyal hayatta boy göstermeleri ile ortaya çıkan çok seslilik, Büveyhî yönetimince, çatışmaya giderek güven ve emniyeti zedelediği müddetçe, tam bir müsamaha ile karşılanmış her mezhep mensubunun görüş ve düşüncesini ifade ederek tartışmasına ve anlayışını ortaya koymasına hiç bir engel çıkarılmamıştır.

Tarihî kaynakların bildirdiğine göre, Büveyhîler'in Bağdat'a hakim olmalarından yaklaşık yirmi yıl sonra, 352/963 yılında, adı geçen şehirde iki merasim başlatılmıştır. Bunlardan biri, 10 Muharrem günü Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin anısına düzenlenen "Aşûre merasimi",²³ diğeri de, Şîa anlayışına göre Hz.Peygamber'in Hz.Ali'yi yegâne halife/imam tayin ettiği günün kutlanması için ihdas edilen "Ğadir Hum" bayramıdır.²⁴ Bu iki merasim böylece Abbasî hilâfeti ve Sünnîliğin merkezi Bağdat'ta icra edilmeye başlandı. Bağdat'ın şîî halkı, 10 Muharrem günü Hz. Hüseyin için umumi bir yas olmak üzere, dükkan ve pazar yerlerini kapatarak alışverişe son verdiler, kıldan mamül yas elbiseleri giydiler. Kadınlar da saçları dağınık yüzleri siyahlara boyanmış olarak sokaklara dökülüp Hz.Hüseyin'in acısını yad etmek üzere feryatlarla ağlayarak elbiselerini parçalayıp, yüzlerini yumrukladılar. Aynı yılın 18 zilhicce gecesine de Ğadir Hum bayramı kutlandı. Bu bayram münasebetiyle şehir süslendi ve her tarafı ateşle

²³ Hemedânî, s. 397; İbnü'l-Cevzî, VII, 15; İbnü'l-Esîr, VIII, 549; Ahmet Güner, s. 126.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, VII, 16; İbnü'l-Esîr, VIII, 549-50; Ahmet Güner, s. 126.

aydınlatıldı. Aşure mateminin aksine dükkanlar ve pazar yerleri açık tutuldu; kösler vuruldu, borazanlar öttürüldü. Şiîler bu gecenin sabahında bazı büyük imamların kabirlerinin bulunduğu Kureyş mezarlığını ziyaret ederek burada namaz kıldılar.

Şiîlerin, bayram ve matem şeklinde ortaya koydukları bu dinî ve sosyal faaliyetlerin aynı zamanda bir güç gösterisi anlamını da taşıdığı inkâr edilemez. Bundan dolayı, Sünnîler, Şiîlere bir karşılık ve cevap olmak üzere, 389/999 tarihinden itibaren, o zamana kadar hiç görülmemiş iki faaliyet ortaya koymuşlardır. Şiîlerin Aşûre matemine alternatif olmak üzere, bu matemden sekiz gün sonraki günü, (yani 18 Muharrem'i) Sünnîler, Mus'ab b. Zübeyr'in katledildiği gün olarak kabul edip, Aşûre gibi, bir matem ilan etmişler ve Mus'ab b. Zübeyr'in kabrini ziyaret etmişlerdir. Şiîlerin Ğadir Hum bayramına karşılık olarak da Sünnîler, bu bayramdan sekiz gün sonraki günü, yani 26 Zilhicce gününü, Hz. Peygamber'in Hz.Ebu Bekir ile mağarada buluştukları gün(Yevmü'l-Ĝâr) olarak ilan edip bu günü bayram olarak kutladılar.²⁵

Büveyhîler döneminde, Sünnîler ve Şiîler, temel anlaşmazlık konularını, sosyal hayata etkili yollarla aktarmakta son derece istekli davrandılar. Bu anlaşmazlık konularından biri de sahabe anlayışı idi. Şiî vaizler, kıssacılar ve şairler, mescitlerde, çarşı-pazar ve sokaklarda, Hz.Ali ve torunlarının övgüsünü, kerametlerini, kahramanlıklarını ve sahabenin lanetlenmesini dile getiren şiirleri, kıssa ve menkıbeleri, kendilerinden geçerek vecd içinde terennüm ediyorlardı. Onların bu hareketleri, "menâkîphânlık" diye bir müessesenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁶ Sünnî şair ve vaizler de, sahabenin faziletlerini ve onlara terahhümü dile getiriyor, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer gibi, genellikle Şiîler tarafından sevilmeyen büyük sahabelerin üstünlüklerini ortaya koyuyorlar, şiî şairleri nakzeden şiirler kaleme alıyorlardı. Bu faaliyetler de "fezâilhanlık" diye bir müesseseyi ortaya çıkarmıştır.²⁷

Her iki tarafın benimsediği ezan metninde de az da olsa farklılıklar bulunmaktaydı. Ele aldığımız dönemde, Şiîlerin ezanında, "hayye 'ala'l-

²⁵ Hilâl es-Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm es-Sâbî, *Târîh*, nşr., H.F. Amedroz D.S. Margoliouth, *The Eclipse of Abbasid Caliphate* (içinde), London 1921, III, 340; İbnü'l-Cevzî, VII, 206; İbnü'l-Esîr, XI, 155.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, VII, 87-88, 238; VIII, 10, 19; İsmail Aka, s. 76.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 10, 145, 238; İbnü'l-Esîr, IX, 329, 561, İsmail Aka, s. 76.

felâh" dan sonra "hayye 'alâ hayri'l-'amel" ifadesine²⁸ yer verilmekteydi. Sünnî ezanda bu ilave bulunmaz; fakat Sünnîler, sabah ezanında, Şîîlerden farklı olarak, "es-selatü hayrun mine'n-nevm" ibaresine²⁹ yer vermekteydiler.

Şîîlerin cemiyette kendilerini ifade yolları içerisinde, başta Hz.Ali'nin Necef (Kufe'de), Hz. Hüseyin'in de Kerbelâ'daki türbeleri olmak üzere, onların, mukaddes saydıkları imamların mezarlarını ziyaret etmeleri ile mescitlerine, mahallelerine ve evlerine, "Muhammed ve Alî hayru'l-Beşer" (Muhammed ve Ali insanlığın en hayırlısıdır) cümlesini yazmalarını ayrıca kaydetmek gerekir.³⁰

Büveyhîler zamanında, İslâm toplumunun bu iki kesimi, dini farklılıklarını ifade etmede, bayram ve törenlerini icra etmede, hilâfet merkezi Bağdat ile diğer bazı yerler dışında, bir dereceye kadar, karşılıklı müsâmaha ve hoşgörü içinde hareket etmiş, ciddi bir husumet ve çatışma içine girmemiş gözükmektedirler. Hatta Bağdat'ta bile, liyakatli yöneticilerin işbaşında bulunması veya başka sebeplerle Sünnî ve Şîîlerin bir dayanışma içine girerek, birlikte Hz. Ali ve Hüseyin'in mezarlarını ziyaret ettikleri hatta yekdiğerlerinin bazı adetlerini uyguladıkları görülmüştür.³¹ Fakat bu uzlaşma ve hoşgörü çok nadir olarak söz konusu olmuştur. Zira Büveyhîler'in işbaşına gelişleri sonucunda şîî zümrelerin toplumsal görünürlük kazanmaları, Aşure ve Ğadir Hum ve diğer yukarıda ifade ettiğimiz adetleri, esasen Büveyhîler öncesi mevcut olan gerilim ve çatışmaları son derece artırmıştır.

Kaynaklar, çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine, mahallelerin ateşe verilmesine ve iş yerlerinin yağmalanıp tahrip edilmesine kadar varan bu çatışmalar sebebiyle Bağdat'ın içine düştüğü dinî ve sosyal kriz durumunu bize anlatmaktadırlar.³² Bir asırdan fazla bir zaman devam eden

²⁸ İbnü'l-Cevzî, VIII, 140-43, 145-46, 154; İbnü'l-Esîr, IX, 561, 576, 592.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, VIII, 145; İbnü'l-Esîr, IX, 561.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 145, 146, 154, 157; İbnü'l-Esîr, IX, 576.

³¹ Miskeveyh, Ebû Alf Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, nşr., H.F. Amedroz, *The Eclipse of Abbasid Caliphate* (içinde), London 1921, II, 407-408; İbnü'l-Cevzî, VIII, 140-143, 145, 146; İbnü'l-Esîr, IX, 561.

³² Kaynaklar, özellikle de İbnü'l-Cevzî, bu çatışmalar hakkında sık sık bilgi verirler. Bir kaç ilginç örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, VII, 19, 60, 237-38; VIII, 47-48, 55, 140-43, 149-50; İbnü'l-Esîr, VIII, 619; IX, 208, 418-19, 561, 576-77. Ayrıca bkz., Mafizullâh Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s. 205-13; Kraemer, s. 50-51.

Büveyhîler'in idaresindeki Bağdat'ın tarihi, bir açıdan, sünnî-şîî çatışmalarının tarihidir denilebilir.

Sözünü ettiğimiz bu çok seslilik ortamı, bu çatışmaların tek sebebi değildi. Yöneticilerin yeteneksizliği, asayiş ve güvenliği sağlamadaki başarısızlıkları, Büveyhî ordusundaki disiplinsizlikler, halkın gündelik hayatını kazanmada karşılaştıkları sıkıntılar, şîî ve taşralı bir hanedanın sünnî hilâfet merkezine hakim oluşunun Bağdat'taki sünnî çoğunluk tarafından hazmedilememesi, bu hanedana duyulan tepkinin şîî topluma yönelmesi ve Şîîlerin sayıca az oluşlarına bakmaksızın Sünnîler ile tehlikeli bir rekabete girmekten kaçınmamaları gibi diğer bir çok neden de söz konusuydu. Bununla beraber, Şîîler ile Sünnîler'in karşılıklı olarak nümayiş ve gösteri biçiminde bayram ve törenler ile cemiyet hayatında boy göstermeleri, husumeti ve düşmanlığı tahrik etmiş ve çatışmalara önemli ölçüde fırsat vermiş gözükmetedir.³³ Böylece toplumsal çok seslilik toplumsal bir kavgaya dönüşmüştür. Bundan dolayı Büveyhîler bu çok sesliliğe bazen, özellikle de gerilimli dönemlerde, bazı yasaklar ve sınırlamalar getirmişlerdir. Bununla beraber onlar her iki zümreye de eşit davranmışlar, bir tarafı serbest bırakırken diğerini yasaklama yoluna gitmemişlerdir. Aynı şekilde, başta vaizler ve kıssacılar olmak üzere, tarafları tahrik ederek çatışmaya sebep olanlar, ister sünnî ister şîî olsun, cezalandırılmışlardır.³⁴

Müslüman olmayan toplulukların sosyal sahada kendilerini ifade etmelerine gelince, bir kere, İslâm hukukunun bu topluluklara ta baştan beri tanıdığı hürriyetlerin Büveyhîler döneminde de aynen devam ettiğini söylemek gerekir. Hatta denilebilir ki, bazı Büveyhî yöneticilerinin, Müslümanların dinî ve toplumsal çelişkilerinin dışında kalmalarının sadâkatlarını teminde kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle, Gayri Müslimlere yönetimin önemli kademelerinde görev vermeleri, şayet varsa, daha önceki bir takım sınırlamaların ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Büveyhî emiri Adudu'd-Devle, bir hıristiyan olan Nasr b. Harun'u vezirlik makamına getirmiştir. Öyle anlaşılıyor ki İslâm tarihinde kendi dininde kalarak vezirliğe yükselen ilk gayri müslim bu şahıstır. Kaynaklar, bu vezirin harap olmuş kilise ve manastırları yeniden inşa ettirdiği ve muhtaç Hıristiyanlara

³³ Kraemer, s. 50.

³⁴ Hilâl es-Sâbî, s. 340, 457; İbnü'l-Cevzî, VII, 87-88, 167-68, 220, 222, 237-38, 253, 276, VIII, 19; İbnü'l-Esîr, IX, 155, 171, 178, 208, 307.

yardımda bulunduğunu kaydetmektedirler.³⁵ Büyük bir edib olan Ebû İshâk es-Sâbî (384/994), Sâbîî dininde kaldığı halde, devletin bütün gizli yazışmalarının oluşturulduğu resâil divanının başkanlığına getirilmişti.³⁶ Gayri Müslimlerin toplumsal hayatta ne kadar rahat davrandıklarıyla ilgili olarak, coğrafyacı el-Makdisî (390/1000)'nin, Fars Büveyhî devletinin başşehri Şirâz'ı anlatırken, bu şehirde, Mecusîlerin zünnar takmamalarından ve kâfirlerin bayramlarda cadde ve sokakları süslerle donatmalarından bahsetmesi³⁷ bize bir fikir verebilir. Öyle anlaşılıyor ki, Müslümanlarla Gayri Müslimlerin ilişkileri, genellikle iyi idi. Kaynaklar Müslümanlarla başka din mensupları arasında kayda değer bir kavga ve çatışma olduğuna dair herhangi bir bilgi nakletmezler.

Cemiyet hayatındaki çok seslilik üzerinde durduktan sonra, şimdi de Büveyhîler zamanındaki düşünce, ilim ve kültür hayatına ana hatları ile temas edip arkasından söz konusu ilim ve kültür hayatındaki çok seslilik üzerine eğilmek istiyoruz. Her şeyden önce, Büveyhîler'in diğer birçok hanedan ile birlikte iktidarda buldukları hicrî IV. ve V. (miladî X. ve XI.) asırlar, bir yönüyle İslâm coğrafyasının siyasî açıdan parçalanıp değişik mahallî hanedanlara ayrıldığı ve birçok sosyal huzursuzluğun yaşandığı bir dönem olsa da, kültürel açıdan, İslâm kültür ve medeniyetinin, tekevvün ve oluşumunu tamamlayarak, en yüksek seviyesine, doruk noktasına ulaştığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu asırlar kimilerince İslâm medeniyetinin altın çağı, kimilerince de İslâm rönesansının gerçekleştiği bir devir olarak değerlendirilir.³⁸

İslâm coğrafyasının farklı siyasî hanedanlara bölünmesi, düşünce, ilim ve kültür hayatının gelişmesine zarar vermemiş, aksine ona yeni imkânlar ve fırsatlar sunmuştur. Birbirine rakip İslâm hanedanlarının kurulması, yeni siyasî merkezler ortaya çıkarmış ve rakip hükümdarlar arasında ilim ve

³⁵ Miskeveyh, II, 408.

³⁶ Hemedânî, s: 391. Irak Büveyhî emiri İzzü'd-Devle, Sâbî'ye müslüman olması halinde kendisini vezir yapmayı teklif etmiş fakat o, dininde kalmayı tercih etmiştir. Bkz., es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed, *Yefûmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, el-Mekketü'l-Mükerreme 1399/1979, II, 243.

³⁷ Makdisî, s. 429.

³⁸ Cahen, C., *İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev., Esat Nermi Erendor, İstanbul 1990, s. 219; Adam Mez, dördüncü/onuncu asırda İslâm medeniyetini incelediği eserine İslâm Rönesansı adını vermiştir. Bu eser Arapçaya çevrilmiştir: *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l-Karni'r-Râbi'i'l-Hicriyyi ev Asru'n-Nahda fî'l-İslâm*, çev., Muhammed Abdulhâdî Ebû Rîde, I-II, Kahire 1377/1957.

kültürü himaye etmede de bir yarışa sebep olmuştur. Bu da din âlimleri, bilim adamları, filozoflar, edip ve şairler için geniş bir hareket sahası ortaya çıkarmıştır. Dördüncü ve beşinci asırlarda, doğuda Horasan ve Mâverâünnehir de Samanîler daha sonra da onların yerini alan Gazneliler, Sîstân (Sicistân)'da Saffarîler, batıda Suriye'de Hamdanîler, Mısır'da Fatımîler ve İspanya (Endülüs)da Emevîler, ilim ve kültürü himaye eden hanedanların belli başlılarıdır.³⁹

Bu hanedanlar arasında, Irak ve bir kısım İran gibi, İslâm dünyasının merkezî topraklarında hakim olan Büveyhîler, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Her şeyden önce onlar, hanedanlarını ademi merkezîyetçi bir yapıda kurdukları için, Bağdat'tan başka, çok sayıda, idarî ve kültürel merkezin ortaya çıkmasına ve şehir hayatının gelişmesine katkıda bulundular. Bağdat'ın yanında, Rey, İsfahan, Hemedan ve Şirâz'daki Büveyhî emirleri ile onların vezirlerinin sarayları, ilim ve kültürün himaye edildiği, farklı ilim dallarında ün yapmış âlim ve ediplerin bir araya geldiği, gerçekten seviyeli ilmî tartışmaların ve müzakerelerin yapıldığı merkezler haline gelmişlerdir. İçlerinde şiir, edebiyat ve müspet bilimler ile uğraşmış kişilerin de bulunduğu Büveyhî emir ve vezirleri, kişisel olarak da ilgilendiklerinden, itibar ve prestij kazanmak istediklerinden ya da zaten devlet işlerinde ihtiyaç duyduklarından dolayı, ilmi ve ilim adamlarını himaye ettiler. Düzenli maaş, tahsisat, mükafat veya hediyelerle onları desteklediler. Bu idarecilerden kimisi, daha ziyade, şiir ve edebiyata yönelerek sarayında edebiyat meclisleri düzenledi, kimi filozofları çevresinde topladı, kimisi de hem dinî hem de müspet bilimlerde önde gelenlerle sarayında bir araya geldi. Böylece Büveyhî emir ve vezirlerinin sarayları, dördüncü ve beşinci (onuncu ve on birinci) asırlarda bilginlerin, edip ve şairlerin birinden diğerine koştukları gerçekten birer okul veya akademi haline geldiler. İlim ve kültürün hâimleri olarak onlar, ilim adamlarını çalışmaya, kitap yazmaya teşvik ettiler ve onları cesaretlendirdiler. Onlardan birçoğu mevkilerinden beklenmeyen bir tevazu göstererek ilim ehline saygılı davrandılar.⁴⁰ Diğer taraftan Büveyhî idarecileri, başta Bağdat, Şirâz, Rey olmak üzere bir çok şehirde

³⁹ İslâm dünyasının siyâsi açıdan parçalanmasının ilim ve kültürün gelişmesine yaptığı olumlu katkılar için bkz., ez-Züheyri, M. Ğ., el-Edeb fî Zılli Benî Büveyh, Kahire 1368/1949. s. 118 vd.

⁴⁰ Züheyri, s. 126-36; Hasan Müneymine, s. 313-23; Kraemer, s. 52-60.

kütüphaneler,⁴¹ hastahaneler,⁴² rasathaneler⁴³ inşa ederek bunları ilim adamlarının ve öğrencilerin hizmetine sundular.

Büyük tarihçi ve ahlak felsefecisi Miskeveyh (421/1030)'in, bir büyük Büveyhî emirini överken söylediği şu sözler, Büveyhîler'in ilim ve fikir adamlarına verdikleri desteği çarpıcı bir şekilde anlatmaktadır: "Zahidlere, fıkıhçılara, müfessirlere, kelâmcılara, hadisçilere, nesep âlimlerine, şairlere, nahivcilere, aruz âlimlerine, tabiplere, astronomi bilginlerine, matematikçilere ve geometri âlimlerine maaş bağlandı; filozoflara ise ayrı bir önem verildi. Onlara sarayda bir salon tahsis edildi. Böylece onlar burada, toplumun aşağı ve kültürsüz kimselerinin baskı ve saldırılarından masun olarak karşılıklı görüşüp ilmi tartışmalar yaptılar. Filozoflara ayrıca maaş bağlandı ve çeşitli yardımlar yapıldı. Böylece bu ilimler ölü iken hayat buldu. Şuraya buraya dağılmış olan bu ilimlerin temsilcileri bir araya gelmeye başladılar; talebeler öğrenime, üstatlar da öğretime yöneldi; zekâlar kımıldamaya başladı; hareketsiz ve sessiz ilim çarşuları canlandı".⁴⁴

Büveyhîler dönemi incelendiğinde, hicrî dördüncü ve beşinci/miladî onuncu ve on birinci asırlarda, dil ve edebiyat ile ilim ve felsefede yetişen, bir çoğu bütün İslâm asırlarında etkilerini sürdürmüş ve medeniyete katkıda bulunmuş sayıları oldukça fazla şair, edip, bilgin ve filozofun mutlaka şu veya bu Büveyhî emiri veya vezirinin himaye ve desteğine mazhar olduğu görülür.⁴⁵ Bu dönemdeki büyük ilmî ve kültürel gelişmeyi anlayabilmek için bazı çok önemli isimleri hatırlatmayı yeterli görmekteyiz.

Dinî ilimlerde, Eş'arî kelâmının temsilcisi el-Bâkillânî (403/1013),⁴⁶ siyaset ve devlet idaresi ile ilgili önemli çalışmalar yapmış el-Mâverdü

41 Mafizullâh Kabir, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D." *İslamic Culture*, XXXIII (1959), 31-33.

42 Sh. İnyetullâh, "Contribution to the Historical Study of Hospitals in the Medieval İslam", *IC XVIII*(1944), 7-8; Ahmet Güner, s. 207.

43 Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1960, s. 104-107, 112-14; Ahmet Güner, s. 210, 211.

44 Miskeveyh, II, 408.

45 Hasan Müneymine, s. 318.

46 el-Bâkillânî (Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed), Büveyhî emiri Adudu'd-Deyle'nin yakın çevresinde bulunmuş ve et-Temhîd adlı eserini onun adına kaleme almıştır. Bkz., Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl b. İyâz el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, thk., Ahmed Bükeyr Mahmud, Beyrut 1387/1967, II, 590, 591-593, 596; Şerâfettin Gölcük, "Bâkillânî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, IV, 531.

(450/1058),⁴⁷ Hanefî mezhebinin önemli temsilci el-Cassâs (370/981),⁴⁸ büyük şafîî hukukçusu Ebû Hâmid el-İsferâînî (406/1015-16),⁴⁹ Şîa/İmamiyyenin dinî ve kelâmî temellerini işleyen şeyh Sadûk (381/991),⁵⁰ şeyh Müfîd (413/1022)⁵¹ ve Mutezilenin belki de son en büyük kelâmcısı Kâdî Abdu'l-Cebbâr (415/1025)⁵² ilk akla gelenlerdir.

Dil ve edebiyat sahasında, büyük şair el-Mütenebbî (354/965)⁵³, edebî nesirde Ebû İshâk es-Sâbî (384/994)⁵⁴, meşhur makâme yazarı Bedüzzamân el-Hemezânî (398/1007-08),⁵⁵ nahivde Sîrâfî (368/979)⁵⁶ ve

- 47 el-Mâverdî, (Alî b. Muhammed b. Habîb Ebü'l-Hasan), Büveyhi emiri Celâlî'd-Devle'nin yakın çevresinde bulunmuş ve onun himayesini kazanmıştır. Bkz., İbnü'l-Cevzî, VIII, 98, 199-200; İbnü'l-Esîr, IX, 459-50.
- 48 el-Cassâs (Ahmed b. Alî Ebû Bekr er-Râzî), Büveyhiler devrinde kendisine kâdilkudatlık teklif edilmiş fakat o züht ve takvasından dolayı bu teklifi kabul etmemiştir. Bkz., İbnü'l-Cevzî, VII, 105; İbnü'l-Esîr, IX, 9.
- 49 Ebû Hâmid el-İsferâînî, (Ahmed b. Muhammed b. Ahmed) Büveyhî yöneticileri nezdinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Mescidindeki ders halkasında dört yüz fıkıh talebesinin ders gördüğü ve Büveyhî veziri Fahrü'l-Mülk'ün onun derslerini dinlemeye geldiği kaydedilmektedir. Bkz., İbnü'l-Cevzî, VII, 277-78; İbnü'l-Esîr, IX, 262.
- 50 Rey ve Cibal Büveyhî emiri Rüknu'd-Devle tarafından Rey'e çağrılan eş-Şeyhü's-Sadûk (Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Musâ b. Bâbeveyh el-Kummî), bu emirin sarayında işlediği konuları ayrı bir kitap haline getirmiştir. Bkz., Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynelâbidîn, *Ravdâtü'l-Cennât*, nşr., es-Seyyid es-Saîd et-Tabatabâî, ? 1367, s. 533, 534; Muhsin Emîn, *A'yânü's-Şîa*, thk., Hasan el-Emîn, Bayrut 1406/1986, X, 25; Kraemer, s. 66.
- 51 "İbnü'l-Muallim" diye de meşhur olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed eş-Şeyhü'l-Müfîd, Büveyhî yöneticilerinin yakın çevresinde bulunmuş ve onların desteğini görmüştür. Evinde bilginlerin iştirak ettiği "Meclisü Nazar"(tartışma meclisi) düzenlenirdi. Bkz., İbnü'l-Cevzî, VIII, 11; Kâdî İyâz, II, 589; Kraemer, s. 67.
- 52 Kâdî Abdülcebbâr (b. Ahmed b. Ebi'l-Hasan el-Esedâbâdî) Rey ve Cibâl Büveyhîlerine yaklaşık olarak on beş yıl kâdilkudât olarak hizmet vermiştir. Bkz., Sâhib b. Abbâd, *Resâil*, s. 34, 42; S.M. Stern, "Abd al-Djabbâr b. Ahmed", EI2, I, 59.
- 53 el-Mütenebbî (Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn), Adudu'd-Devle'nin Şîrâz'daki sarayında bulunmuş ve onun yardımını görmüştür. Adudu'd-Devle'nin ona diğer bazı hediyelerle birlikte iki yüz bin dirhem verdiği kaydedilmektedir. Bkz., el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, Beyrut trz., IV, 105; İbnü'l-Cevzî, VII, 26; Se'âlibî, *Yetîme*, I, 122.
- 54 Irak Büveyhilerine resâil divan başkanı olarak hizmet etmiştir. Bkz., Hemedânî, s. 391.
- 55 Bedüzzamân el-Hemezânî.(Ahmed b. el-Hüseyn) Rey ve Cibâl Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın yakın ilmî çevresinde bulunmuş ve tartışmalara katılmıştır. Bkz., İbnü'l-Esîr, IX, 241; Hasan Müneymine, s. 319.
- 56 Sîrâfî (Ebû Saîd el-Hasan b. Abdillâh), Irak Büveyhî veziri el-Mühellebî'nin yakın çevresinde bulunan ve onun himayesini kazananlar arasında bulunmaktaydı. Bkz., Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Muâne*, thk., Ahmed Emîn ve Ahmed ez-Zeyn, Beyrut-Sayda, 1373/1953, III, 213; Kraemer, s. 54.

Ebû Alî el-Farîsî (377/987)⁵⁷ ile kimilerince etimolojinin kurucusu sayılan İbn Cinnî (392/1001)⁵⁸ ve hat sanatının gelişmesinde büyük katkılarda bulunmuş İbnü'l-Bevvâb (412/1021)⁵⁹, son derece önemli şahsiyetlerdir.

Felsefe ve tarih alanında, Ebû Süleyman es-Sicistanî (375/985)⁶⁰ ve Hemedan'da bir müddet vezir olarak Büveyhîler'e hizmet etmiş olan büyük filozof İbn Sînâ (428/1037)⁶¹, bir ahlak felsefecisi aynı zamanda tarihçi olan Miskeveyh (421/1030)⁶² ve İlimler tarihi ile ilgili heyecan verici bir eserin sahibi İbnü'n-Nedîm (385/995)⁶³ dönemin parlak şahsiyetleridir.

Müspet bilimlerde ise, matematikte, hicrî dördüncü/onuncu asırda dünya matematiğinin en büyüğü sayılan el-Bûzcânî (388/998)⁶⁴,

⁵⁷ Büveyhî emiri Adudu'd-Devle'nin nahivde hocası olan el-Fârîsî (Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed), talebesi olan bu emir adına bir çok eser kaleme almış ve onun büyük himaye ve saygısını kazanmıştır. Bkz., İbnü'l-Cevzî, VII, 86; Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, nşr., D.S. Margoliouth, Mısır 1923-1930, III, 10; C. Rabin, "Al-Fârîsî", EI2, II, 802-803; Ahmet Güner, s. 192-193.

⁵⁸ İbn Cinnî (Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî), Adudu'd-Devle, ondan sonra da Samsamü'd-Devle ve Bahâü'd-Devle'ye edip nahivci olarak hizmet etmiştir. Bkz., Hilâl es-Sâbî, s. 417; J.Pedersen, "İbn Cinnî", EI2, 754.

⁵⁹ İbnü'l-Bevvâb (Alî b. Hilâl), Irak Büveyhi veziri Fahrü'l-Mülk'ün nedimleri arasında bulunmaktaydı. Bkz., İbnü'l-Esîr, IX, 324; Hasan Müneymine, s. 320.

⁶⁰ es-Sicistânî el-Mantikî (Ebû Süleyman Muhammed b. Tâhir), hem Adudu'd-Devle hem de Samsâmü'd-devle'nin veziri İbn Sa'dân'ın çok yakın alaka ve desteğini görmüştür. Bkz.; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, **el-İmtâ'**, I, 30-31; Kraemer, s. 283.

⁶¹ İbn Sînâ, Samanîler ile Harzemşahlar'ın hizmetinde bulunduktan sonra Rey'e gelmiş, Rey Büveyhî emiri Mecdü'd-Devle'nin takdirini kazanmış ve burada Kitâbü'l-Me'âd adlı eserini yazmıştır. Sonra Hemedan'a gelerek Büveyhî emiri Şemsü'd-Devle'nin hizmetine girmiştir. İbn Sînâ'nın, Şemsü'd-Devle'nin bir müddet vezirliğini yaptığı belirtilmektedir. İbn Sînâ bilahare İsfahan'a geçerek hayatının sonuna kadar yaklaşık on beş yıl burada yaşamıştır. Vaktiyle Büveyhîler'e bağlı ve onlarla akraba olan Kâkûyî emiri Alâü'd-Devle, kendisini himaye etmiştir. Bkz., İbnü'l-Esîr, IX, 456; Hasan Müneymine, s. 321; Hilmi Ziya Ülken, "İbn Sina", İslam Ansiklopedisi, 5(II), 808.

⁶² Miskeveyh (Ebû Alî Ahmed b. Muhammed), Irak Büveyhi veziri Mühellebî'nin yakınında bulunmuş, onun nedimi olmuş, daha sonra da Rey ve Cibâl Büveyhî veziri İbnü'l-Amîd'e yedi yıl müddetle kütüphane memuru olarak hizmet etmiştir. Bilahare Bağdat'ta, Adudu'd-Devle döneminde, maliye memurluğunda bulunmuştur. Bkz., Miskeveyh, II, 146, 224, 276, 318; Ahmet Ateş, "İbn Miskeveyh", İslam Ansiklopedisi, 5(II), 775.

⁶³ İbnü'n-Nedîm (Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk) Büveyhiler devrinde Bağdat'ta yaşamış ve ilimler tarihine dair el-Fihrist adlı eseri yazmıştır. Bkz., J.W.Fück, "İbn Al-Nadîm", EI2, III, 895-897.

⁶⁴ el-Bûzcânî (Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Vefâ), Büveyhi emiri İzzü'd-Devle ile Vezir İbn Sa'dân'ın yakın çevresinde bulunanlardandı. Bkz., Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Alî b. Muhammed, **Ahlâku'l-Vezîreyn "Mesâlibü'l-Vezîreyn"** es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Amîd, thk., Muhammed Tâvî et-Tancî, Beyrut 1412/1992, s. 202-204; Kraemer, s. 181-

geometride, incelemeleri İslâm geometrisinin en çarpıcı örneklerini teşkil eden, aynı zamanda astronomi ile de uğraşan, el-Kûhî,⁶⁵ astronomide, İslâm astronomisinde gözleme dayanan üç eserden birinin yazarı olan es-Sûfî(376/986),⁶⁶ tıpta büyük tabip el-Mecûsî (383/994)⁶⁷ ile dünyaca meşhur tabip İbn Sînâ'yı kaydetmeliyiz.

Büveyhîler'in ilim ve kültür hayatına yaptığı önemli katkılardan biri de onların genellikle hür düşünceye önem vermeleri ve taassup içinde davranmamaları olmuştur. Büveyhîler'in, tarihî şartların sonucu olarak benimsedikleri dinî hayata karışmama ve her farklı mezhep ve inanca mensup zümrelerin toplumsal hayatta boy göstermelerine izin verme siyasetlerini ilim ve kültür hayatında da uygulamışlar ve değişik inanç, kanaat ve fikirlere sahip düşünce ve ilim adamlarına olabildiğince tarafsız davranmaya çalışmışlardır. Kaynaklarda yer alan bilgilere dayanarak, Büveyhîler devri düşünce hayatında dikkate değer bir çok sesliliğin yaşandığını çekinmeden söyleyebiliriz. Bazı aşırı fırkalar hariç olmak üzere, her mezhebe mensup ilim adamları, fıkıh ve kelâm bilginleri, camilerdeki veya evlerindeki halkalarında, münazara meclislerinde ve kitapçı dükkanlarında eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüşler ve kendilerine hiç bir müdahale söz konusu olmamıştır. Bazı münferit durumlar dışında, ilim ve fikir adamlarının, genellikle, düşüncelerinden veya yazdıkları kitaplardan dolayı bir müdahale veya kovuşturmayaya maruz kalmadıkları söylenebilir.⁶⁸

Büveyhî yöneticilerinin, saraylarında düzenledikleri ilim meclislerinde, çok sesliliğe verdikleri önemi bazı misallerle ortaya koymak faydalı olacaktır. Bazen sadece bir ilim dalında şöhret sahibi rakip ilim adamları

182; Hasan Müneymine, s. 320; Sarton, G., *Introduction to the History of Science*, New York 1975, I, 646.

⁶⁵ Sarton, I, 665. el-Kûhî (Veycen b. Rüstem), Büveyhî emiri Şerefü'd-Devle tarafından Bağdat'ta inşa edilen rasathanenin başına geçirilmiş ve o da burada astronomik gözlemlerde bulunmuştur. Bkz., el-Kıfî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Alî b. el-Kâdî Eşref Yusuf, *Kitâbu İhbârî'l-Ülemâ bi Âhbârî'l-Hükemâ*, Mısır, 1326, s. 230-231; Aydın Sayılı, s. 112-114.

⁶⁶ es-Sûfî (Abdurrahman b. Ömer)'in el-Kevâkibü's-Sâbite'si, Sarton'a göre (I, 666) İslâm astronomisinde gözleme dayanan üç eserden biridir. es-Sûfî, Adudu'd-Devle'nin hizmetinde bulunmuş ve onun himayesini kazanmıştır. Bu hükümdar kendisini astronomide Sûfî'nin öğrencisi saymaktadır. Bkz., el-Kıfî, *İhbâr*, s. 152

⁶⁷ Alî b. Abbâs el-Mecûsî, hamisi Adudu'd-Devle için kaleme alınan *Kitâbü'l-Melikî* adlı abidevi eseri yazmıştır. Bkz., Kıfî, *İhbâr*, s. 155-56; Sarton, I, 677.

⁶⁸ Hasan Müneymine, s. 322.

çağırılırdı. Vezir Ebü'l-Feth İbnü'l-Amîd (366/976)'in Bağdat'a geldiğinde yaptığı gibi, fıkıhçılar, edipler, kelâmcılar ve felsefecilerin, sarayda, ayrı günlerde müstakil tartışma oturumlarında bir araya gelmeleri⁶⁹ buna tipik bir misal teşkil etmektedir. Yine, meşhur Eşarî kelâmcısı el-Bâkillânî, Fars Büveyhî emirinden aldığı bir davet üzerine Şirâz'a gelmiş ve emirin sarayında, Mu'tezile ve İmamiyye'nin önde gelen kelâmcıları ile tartışmaya girmiştir. Ayrıca el-Bâkillânî bu şîf emirin oğluna Ehli Sünnet kelâmını öğretmiştir.⁷⁰

Irak Büveyhî emiri İzzü'd-Devle'nin sarayında 362/972'de tertip edildiği bildirilen bir ilim meclisi, üzerinde durduğumuz Büveyhî saraylarındaki bu çok sesliliği pek iyi anlatmaktadır. Bu ilim meclisine, Hanefî, şafîî, Malikî ve İbn Cerîr et-Taberî gibi Sünnî mezhepler ile Şiâ ve Mu'tezile gibi diğer ekollere mensup âlimler iştirak etmiş, matematikçi el-Bûzcanî de tartışmayı idare etmişti.⁷¹

Büveyhîler zamanında, saraylar, bilginlerin ilim meclisleri ve diğer toplantı mahallerinde yapılan ilmî tartışmalara sadece değişik müslüman guruplara mensup olanlar değil aynı zamanda gayri müslim ilim adamları da katılabilmekteydiler. Müslümanlarla diğer din mensupları arasında hocalık ve talebelik münasebeti söz konusu olabilmekteydi. Müslümanların, meselâ, hıristiyan öğrencileri, Hristiyanların da müslüman öğrencileri vardı. Özellikle, felsefe oturumlarında, farklı dinlere, mezheplere ve etnik menşelere mensup fikir adamları bir araya gelebilmekte ve birbirlerinin dinlerini hesaba katmaksızın bir hoşgörü anlayışı içerisinde münazara yapabilmekteydiler. Hür düşünceye önem vermeleri, akli ortak kıstas olarak kabul etmeleri, işlenmiş bir arkadaşlık anlayışına sahip olmaları, her inanç ve ideolojinin savunulabilir olabileceğine dair bir kanaat geliştirmiş olmaları, bilgiyi ve hakikati ortaya çıkarmaya olan aşırı heves, öyle anlaşılıyor ki, böyle bir tartışma ortamını mümkün kılmaktaydı.⁷²

Hicrî dördüncü (miladî onuncu) asrın sonuna doğru Bağdat'ı ziyaret eden Endülüs (İspanya)'lü bir kelâm âliminin bu şehirde katıldığı bir ilim meclisi hakkındaki müşahedeleri, yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız düşünce, inanç ve bunların serbestçe ifade edilmesi ile bu serbestlik ve çok

⁶⁹ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-Vezîreyn*, s. 410.

⁷⁰ Kâdî İyâz, II, 589, 591-592, 593.

⁷¹ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Ahlâkü'l-Vezîreyn*, 202 vd; Kraemer, s. 181 vd.

⁷² Kraemer, s. 55-58, 104, 115, 121, 122, 139, 140.

sesliliği mümkün kılan anlayışı aksettirmesi bakımından son derece dikkat çekici gözükmetedir. Bu Endülüslü âlimin katıldığı ve kendisini büyük bir şaşkınlığa düşüren ilim meclisinde, sadece Müslümanların bağlı olduğu tüm değişik mezhep mensupları değil, aynı zamanda, Mecusîler, Hıristiyanlar, Yahudiler, Materyalistler ve Ateistler, kısaca her çeşit inançsızlar yer almaktaydı. Her mezhebin, sahip olduğu inançları savunan sözcüleri vardı. Tartışmanın kuralları, vahyin (yani dînin) otoritesine müracaat etmeyi men ediyordu. Her tartışmacı akıldan devşirdiği delil ve kanıtlarla sınırlıydı.⁷³

Fikir ve düşünceye tanınan geniş hürriyet ile ilgili olarak, iki örnek daha vermek istiyoruz. Bunlardan biri devrin önemli filozoflarından Ebû Süleyman es-Sicistanî'nin, Büveyhî emiri Adudu'd-Devle(338-72/949-83)döneminde ilim ve fikir adamlarına tanınan hürriyet ve hoşgörü hakkında yaptığı şahsî değerlendirmesidir. Bu filozofa göre, "O (Adudu'd-Devle), saltanatının dünyada sürekli olması için özellikle ilim adamlarının dua ve niyazına ziyadesiyle layık olan kimsedir. Çünkü o (Adudu'd-Devle), onları canlandırdı, teşvik etti, teşebbüslerinde onları destekledi. Mezhep ve meşreplerini gizlemeye, takiyye yapmaya lüzum kalmaksızın, düşünce ve inançlarını açıkça ifşa edip îlan etmeleri ve savunmaları hususunda onların dillerindeki bağı çözdü; lisanlarına hürriyet verdi. Böylece bu lisanlar, dinî taassubun dili ile bir saldırıya maruz kalma korkusundan tamamen emin olarak doğruyu yanlıştan ayırma imkanına kavuştu. Bundan dolayıdır ki, Allâh, hamdolsun, bizi diğer geçmiş milletlere tercih etti; o milletler ki, onun hayırlı idaresi altında yaşamak suretiyle ulaştığımız mutluluğun bir kısmını istediler de Allah bunu onlardan esirgedi".⁷⁴

İkinci örnek şâfiî hukukçu el-Mâverdî ile ilgilidir. Büveyhî emiri Celalü'd-Devle (416-35/1025-35), halife el-Kâim (422-67/1031-75)'den kendisini "Melikü'l-Mulûk" (hükümdarlar hükümdarı) lakabı ile şerefleştirmesini istediğinde, halife, teklifi fukahânın onayına sunmuş ve el-Mâverdî'nin dışındaki hukukçular böyle bir lakabın verilmesinin caiz olduğunu kabul etmişlerdir. Mâverdî Celalü'd-Devle'ye en yakın kişiler arasında bulunmaktaydı ve verdiği fetvanın kendisi ile emir arasında bir hoşnutsuzluğa sebep olacağını düşünerek korku içinde onunla ilişkilerini kesti. Fakat emir, bir bayram günü Mâverdî'yi sarayına çağırılmış ve ona, herhangi bir endişeye kapılmasına gerek olmadığını, yaptığı muhalefeti din

⁷³ Kraemer, s. 59.

⁷⁴ Kraemer, s. 283.

ve ilim gereği yaptığına inandığını ve esasen din ve ilimdeki mevkiinin onu kendisine yaklaştırdığını bildirdi.⁷⁵

Büveyhîler devrindeki bu hoş görünün bir üst sınırı var mıydı? Aşırı Şîa kollarına karşı müsamahasız davranıldığına dair bazı işaretler vardır. Coğrafyacı el-Makdisî, Rey ve Cibâl Büveyhî emiri Rüknu'd-Devle'nin, Kum şehrinin aşırı Şîa kolu olan Ğâliye'ye mensup olup camileri tatil ederek cemaatla namaz kılmak istemeyen ahalisini camide namaz kılmaya mecbur ettiğini kaydetmektedir.⁷⁶ Aynı şekilde, hem Abbasî hilâfeti hem de Büveyhîler'in rakibi olan Fatimîler'in İsmailîlik propagandası ile görevli olarak gönderdikleri batınî dâîlerinin (propagandacılarının) faaliyetleri de teoride yasaktı denilebilir. Bununla beraber, Bizans'a karşı işbirliği veya başka sebeplerle Fatimîler'in gönüllerinin alınması zaruretinin ortaya çıktığı durumlarda bizzat bazı Büveyhî emirlerinin bu İsmailî dâîlerinin faaliyetlerine izin verdiklerini gösteren örnekler vardır.⁷⁷ Buna bir de zayıf ve yeteneksiz emirlerin iş başında bulunduğu zamanlarda her kılığa giren söz konusu kişilerin hareketlerine engel olunamadığı veya buna aldırış edilmediği ilave edilebilir. Nitekim, 420/1029'de, Büveyhîler'in Rey ve Cibâl şubelerini ortadan kaldıran Gazneli Mahmud (388-421/998-1030)'un halife el-Kâdir(381-422/991-1031)'e gönderdiği fetihnâmede, Batınîler'in Büveyhî emirinin en yakın çevresine kadar sızdıkları ve onun komutanları arasında Batınîliğin yayıldığı, Batınîlerin her çeşit şîî ve mutezilî guruplarla karışık vaziyette serbestçe faaliyette bulduklarını ifade etmektedir. Mektubun sonunda ise, Gazneli Mahmud, fukahânın fetvası alındıktan sonra, Batınîlerin idam edildiklerini, Mutezile mensupları ile aşırı şîîlerin ise sürgün edildiğini, ayrıca, Rey'deki kütüphanede bulunan felsefe, Mutezile ve ilmi nücûm ile ilgili kitapların yakıldığını ve böylece Ehli Sünnetin zafer kazandığını halifeye bildirmektedir.⁷⁸

Büveyhîler ile Abbasîler veya bunların temsil ettiği güçler arasındaki denge devam ettiği müddetçe, her iki taraftan da çok seslilik aleyhine genel olarak bir hareket meydana gelmedi. Bununla beraber, değişen bazı tarihî şartlar sebebiyle Büveyhîler devrinde iş başında bulunan son iki halife el-

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, VIII, 98; İbnü'l-Esîr, IX, 459-60.

⁷⁶ Makdisî, s. 395.

⁷⁷ Ahmet Güner, s. 100-101. Cahen, "Buwayhids or Bûyids", EI2, 1354-55.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, VIII, 38-40; İbnü'l-Esîr, IX, 372.

Kâdir ve el-Kâim, seleflerine göre daha etkili ve daha cesur bir siyaset takip etme imkanı bularak Sünnîliği savunma görevini üstlenmişlerdir.

Abbasîler lehine ortaya çıkan olumlu gelişmeler arasında, Büveyhî devletinin, rakip emirlerin birbirleriyle sürekli mücadelesi sebebiyle, giderek güç kaybetmeye başlaması, Bağdat'taki Büveyhî emirinin başkent Bağdat'tan ayrılarak bazen Şirâz'da ikamet etmesi ve doğuda Ehli Sünneti büyük bir şevkle destekleyen bir gücün yani, 389/999'da Horasan'ı ele geçiren Gazneliler'in ortaya çıkışını söyleyebiliriz.⁷⁹

İşte halife el-Kâdir, Abbasî hilâfetine yeni bir canlılık kazandırmak, hilâfetinin temel dayanağı Sünnîliğin karşısında yer alan ve serbestçe faaliyetlerine devam eden Şia ve aynı zamanda Büveyhîler zamanında Şiilik ile bir dereceye kadar yakınlaşma temayülü gösteren Mu'tezile gibi mezheplerle mücadele etmek ve büyük bir tehlike teşkil eden İsmailî Fâtımîler'i engellemek için, daha sonra oğlu ve halefi el-Kâim tarafından da devam ettirilen bir takım teşebbüslerde bulundu. Bu halife, 402/1011-12'de bir belge neşrederek Fatımîler'in Hz. Ali neslinden olmadıklarını ve onların İslâm düşmanı, kâfir ve fasık olduklarını ilan etti. Esasen Fatımîler, hem Abbasîler hem de Büveyhîler'in rakibi ve düşmanı oldukları için bu belge sadece sünnî ülema tarafından değil aynı zamanda, şîi seyyid ve şerifler tarafından da imzalanarak onaylanmıştır.⁸⁰

Aynı halife, 408/1017'de, Mu'tezile'ye mensup hanefî hukukçuların bu mezhepten tövbe edip ayrılmalarını istedi ve onların bütün farklı şekilleriyle Şîa, Mutezile ve diğer İslâm'a muhalif görüşler üzerinde kelâm, tedaris ve tartışmada bulunmalarını yasaklayarak muhalif davrananları cezalandıracağını bildirdi.⁸¹ Bundan sonra halife el-Kâdir, müteakip yıl, 409/1018'da, Ehli Sünnetin temel akidesini sarayda ülemanın iştirakiyle tanzim edip neşretti (Kitâbu Ehli's-Sünne).⁸² Bu metin, daha sonra oğlu halife el-Kâim zamanında, 433/1041-42 yılında tekrar ortaya çıkarılıp neşredildiğinde "Kadirî akîdesi" (el-Akîdetü'l-Kâdiriyye) olarak adlandırılmıştır.⁸³

⁷⁹ Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s. 195-96; Sourdel, D., "al-Kâdir Bi'Ilâh", *EI2*, IV, 378.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, VII, 255-56; İbnü'l-Esîr, IX, 236.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, VII, 287; İbnü'l-Esîr, IX, 305.

⁸² İbnü'l-Cevzî, VII, 289

⁸³ İbnü'l-Cevzî, VIII, 109-111.

Kadirî akîdesi, bir müslümanın inanması gereken bazı temel prensipleri formüle eden, deyim yerindeyse bir âmentüdür. Ayrıca bu akîde, şayet halife Me'mûn (198-218/813-33)'un Kur'ân'ın mahluk olduğu şeklindeki Mu'tezile inancını devletin resmi görüşü olarak kabul etmesini ayrı tutarsak,⁸⁴ bir resmî makamdan halka îlan ve empoze edilen ilk inanç bildirisi. Kâdirî akîdesi muhteva itibariyle selef akidesinin temel prensipleriyle Hanbelîlikten alınan bazı inançları ihtiva etmektedir (Hanbelîlik Büveyhîler devrinde, Bağdat'ta hem siyasî iktidara hem de Şîa'ya karşı toplumsal muhalefeti temsil eden bir hareket olmuştu). Kâdirî akidesinde, Allahın birliği, sıfatları, bu sıfatlarının mecazî değil hakiki olduğu üzerinde durulduktan sonra, îmana yer verilmekte, îmanın tasdik, ikrar ve amelden oluştuğu, itaat ile artıp masiyet ile azaldığı, şubelere ayrıldığı belirtilmektedir. Bu akîde ayrıca Mu'tezile'yi karşısına alarak, Allah'ın kelâmının mahluk olmadığına işaret etmekte ve Allâh'ın kelâmının mahluk olduğunu iddia eden kimsenin, tövbe etmediği müddetçe kâfir ve fasık olup kanının helal olduğuna hükmetmektedir. Son olarak, Kadirî âmentüsü, sahabe konusuna değinmekte ve Şîa'yı bütün kollarıyla mahkum etmektedir. Sahabenin tamamını sevmenin esas olduğu belirtildikten sonra, Hz.Peygamber'den sonra ümmetin en hayırlısı olan sahabe içerisinde fazilet ve üstünlük sırası Hz.Ebûbekir, Hz.Ömer, Hz.Osman ve Hz.Ali şeklinde verilmektedir. Sahabe ile ilgili olarak ayrıca, Hz.Peygamber'in hanımlarına terahhüm etmenin(rahmet okumak) gerekliliği, Hz.Aişe'ye sebbeden kimsenin İslâm'dan bir nasibinin bulunmadığı, Muâviye hakkında hayırdan başka bir söz söylenmemesi gerektiği ve sahabe arasında meydana gelen anlaşmazlıklara karışılmasının doğru olmadığı üzerinde durulmaktadır.

Abbasî halifesi el-Kâdir'in Ehli Sünneti diğer fırkalar karşısında müdâfaa etme çabaları, bundan sonra da devam etti ve 420/1029 yılında hilâfet merkezinde, birer ay ara ile üç bildiri hazırlanarak îlan edildi. Bu bildirimlerde, daha önce Şîa ve Mu'tezile'ye yöneltilen suçlamalar tekrarlanmakta ve Ehli Sünnetin üstünlüğü vurgulanmaktadır.⁸⁵ el-

⁸⁴ Me'mûn, Mutezilenin "Kuran mahluktur" anlayışını benimsediğini 212/827'de resmen açıklamış ve 218/833'de de "mihne" ismiyle bilinen fiilî bir soruşturma ile karşı görüşte olan kadı ve ülemayı boyun eğdirmeye karar vermiştir. Bu resmi görüş ve mihne, yaklaşık yirmi yıl devam etmiştir. Bkz., D.Sourdel, "Abbasi Hilafeti", çev., Hamdi Aktaş, İslâm Tarihi Kültür ve medeniyeti (içinde), İstanbul, 1988, I, 133-34.

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, VIII, 41.

Kâdir'den sonra oğlu ve halefi el-Kâim zamanında da diğer mezheplerle mücadele çalışmaları sürdürülmüştür.⁸⁶

Abbasî halifelerinin bu yöndeki çalışmalarının sünnî çoğunluğun dışındaki fırka mensuplarını nasıl etkilediğini tam olarak ortaya koymak mümkün gözükmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Mu'tezile mezhebi mensupları az veya çok halifelerin baskısı ile karşılaştılar. Kaynaklarda, halife Kâdir'in isteği üzere bir çok hanefî-mutezilî bilginin, Mu'tezile'den tövbe edip ayrılmak zorunda kaldıkları ifade edilmektedir. Yine aynı halifenin yargıda görev almak isteyen Mu'tezile alimlerine mezheplerini terk etmelerini şart koştuğunu gösteren örnekler vardır.⁸⁷

Halife el-Kâdir ile başlayan Ehli Sünneti savunma çabaları, asıl etkisini, Büveyhî devletinin sınırları dışında, Sünnîliğin büyük savunucusu olan Gazneliler'in topraklarında göstermiştir. İbnü'l-Cevzî, sultan Gazneli Mahmud'un, Horasan ve diğer hakim olduğu topraklarda, halifenin emrine uyarak, camilerin minberlerinde Mu'tezile, Revâfız, İsmâiliyye, Karâmîta, Cehmiyye ve Müşebbihe gibi mezheplerin lanetlenmesini emrettiği ve bunların mensuplarını idam ve sürgün gibi çeşitli cezalara mahkum ettiğini kaydetmektedir.⁸⁸ Muhakkak ki bu idam cezaları İsmailîler ve Karmatîler gibi aşırı ve yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişilere verilmiş olmalıdır. Esasen Gazneli Mahmud'un mutedil Şîilere karşı müsamahakâr olduğu bilinmektedir.⁸⁹

Büveyhîler'in nispeten güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte, Abbasî halifelerinin Ehli Sünneti savunurken halka resmî bir inanç empoze etmeye kadar ileri gitmelerinin arkasında bazı tarihî şartların bulunduğunu söylemek gerekir. Her şeyden önce, Büveyhîler'in zayıflamaya başlaması Abbasîler'e hilâfetin yeniden canlandırılması için bir ümit vermiştir. Fakat onlar, bu amacı maddi vasıtalarla gerçekleştirme imkanından mahrum oldukları için, kendilerini halkın kâhir ekseriyetinin inancı olan Ehli Sünnet ile her zamankinden çok daha fazla özdeşleştirmek gereğini duymuşlardır. İkinci olarak, her ne kadar farklı inanç ve düşünceler karşısında tarafsız olmaya gayret gösterseler de, bir şîî-Büveyhî iktidarı, sünnî çoğunluk karşısında

⁸⁶ Sourdel, D., "al-Kâim", EI2, IV, 458.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, VII, 287; VIII, 25.

⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, VII, 287.

⁸⁹ Bosworth, C.E., "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", The Medieval History Of Iran, Afghanistan and Central Asia (içinde), London 1977, s. 59.

marjinal bir grubun ve inancın iktidar ve hakimiyeti ve sünni halifeyi denetiminde tutan bir mütegalibeyi temsil etmekteydi. Halife, Ehli Sünneti heyecanla savunmak, Şîa ve diğer azınlık durumundaki mezhepleri mahkum etmek suretiyle, sünni toplum karşısında itibar yenilemiş, Büveyhîler'e de bir cevap vermiş ve onlara gücünü göstermiş olmaktadır. Son olarak, bir tarafta, siyasî ve askerî açıdan güçlü ve aynı zamanda dünyanın her yerine gönderdiği sayısız dâî/propagandacı ile İslâm toplumunu kendi mezhebi doğrultusunda dönüştürmeye çalışan şîa-İsmailî Fatımîler, diğer tarafta da şîa Büveyhîler'in hakimiyeti, muhakkak ki hem halife hem de sünni çoğunluk nezdinde ümmetin geleceği ile ilgili olarak büyük bir endişe meydana getirmiş olmalıdır. Çünkü, şîa güçlerin iktidarının devam etmesi, uzun vadede İslâm toplumunun inanç dokusunun değişmesine sebep olabilirdi. Bununla beraber böyle bir sonuç gerçekleşmemiş, Gazneliler'in siyasî ve dinî hedeflerini benimseyen Selçuklular'ın İslâm dünyasının önderliğini ele almasıyla, sünni çoğunluk siyasî ve askerî güçlerle de teçhiz olma imkânını elde etmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ilk İslâm asrından beri birbiri ile mücadele içinde olan sünni ve şîa güçler, siyasî, dinî, askerî ve sosyal şartların sonucu bir araya gelerek zoraki bir uzlaşma ortaya koymuşlardır. Bu uzlaşma, toplumsal ve ferdî dinamiklerin muayyen yönlendirme veya baskılardan uzak olarak, gerek, farklı inanç ve mezhep mensubu zümrelerin sosyal hayatta görünürlük kazanmaları ve gerekse kültürel hayatta, değişik inanç, fikir ve görüşlerin ifade edilip tartışılması hususlarında, eskiden mevcut hürriyet sınırlarını olabildiğince genişletmiştir.